Osztroluczky Sarolta

Olvasói szereplehetőségek, ironikus narráció és a pénz motívuma Hajnóczy Péter A fűtő című elbeszélésében

Hajnóczy 1975-ös, *A fűtő* című elbeszélése[1] a '70-es évek Magyarországán játszódik, és egyike azoknak a Kohlhaas-parafrázisoknak, amelyek egyszerre értelmezhetők egy történeti szempontból jól körülhatárolt korszak és egy sajátos, parabolikus időtlenség kontextusában. E kettős kronotopikus karakter az elbeszélés narrációs stratégiáin is nyomot hagy: a hivatali és munkahelyi szervek által kiadott vagy a hozzájuk intézett írásos vagy szóbeli közlések (rendelet, panasz, jegyzőkönyv stb.) redundanciától mentes, „takarékos" nyelvi fordulatai keverednek itt a köznapi és a sajtónyelvi megnyilatkozások kliséivel, valamint a kortárs szociográfiák és a Kleist-pretextus elbeszéléstechnikai sajátosságaival.

A groteszkbe ágyazott abszurd – Hajnóczy prózája kapcsán ismerősnek mondható – olvasói tapasztalata részben a Kleist művére rájátszó cselekményvázból, másrészt a narrációt körbelengő iróniából táplálkozik. A konfliktus kirobbantója a kisregényben és az elbeszélésben egyaránt egy új rendelet, amely egy érvényben lévő (szokás)jogot töröl el, és a kisembert sújtja. Kleistnél a „földesúri kiváltság" (a pénzen megváltható passzus), Hajnóczynál a „takarékosság" nevében. Mivel a két szöveg állandó dialógusban van egymással, bizonyos értelemben Hajnóczy szövegszervezése is „takarékosnak" mondható, hiszen a pretextusnak már az ajánlás („Heinrich von Kleistnek") és a névadás (Kolhász Mihály) is látens jelenlétet biztosít *A fűtő* című elbeszélés hátterében.

A Hajnóczy-szöveg olvasói, illetve mintaolvasói szereplehetőségeinek feltárásához[2] alapvetően tehát a pre-, illetve intertextusoknak kétféle csoportját érdemes figyelembe vennünk. Az egyik a fikciós irodalmi előzmények csoportja, köztük elsőként természetesen Kleist kisregénye, amelynek szintén megvan a maga többrétegű szövegelőzménye. A palimpszeszt alsó rétege egy bizonyos Peter Hafftitz iskolai rektor 16. századi krónikájának (*Märckische Chronik*) Kohlhaasról szóló részlete, a *Nachricht von Hans Kohlhasen*,[3] illetve Luther 1534-ben kelt, Hans Kohlhaséhoz intézett levele.[4] Kohlhase létező történelmi személy volt, akinek alakja kezdetben a történetírás révén (levélben, tudósításban, krónikában) maradt fenn a kulturális emlékezetben, s

1 Hajnóczy Péter, *A fűtő* = *Hajnóczy Péter Összegyűjtött írásai*, Osiris, Budapest, 2007, 49–61. (A továbbiakban a zárójelben szereplő oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.)

2 „Hajnóczy ínyenc (kreatív) befogadóra számít: olyanra, aki a párhuzamos és az újraolvasás közben a lineáris ok-okozatiság mellett a metonimikus és a metaforikus összefüggéseket is észleli, az ironikus asszociációkat továbbfűzi és »szabadon« kombinálja." Dömény Katalin, *Egy Hajnóczy-novella esztétikumának sajátossága*, Irodalomtörténet 1992/4., 892.

3 Bővebben lásd Földényi F. László, *Jegyzetek* = Heinrich von Kleist, *Elbeszélések*, Jelenkor, Pécs, 2001, 270.

4 *A történeti Luther-levél*, ford. Márton László = Kleist, *I. m.*, 254–255.

csak mintegy háromszáz évvel később, Heinrich von Kleist révén lépett be az irodalomtörténetbe, s vált a hatalomnak kiszolgáltatott, az igazáért reménytelenül küzdő ember időtlen példázatává. Kleist úgy dolgozta át az ősfabulát, hogy a krónikabeli történetre visszavetítette saját korának kérdéseit, az öntudatára ébredő polgár problémáit, például a locke-i és hobbes-i szerződéselméletekkel, a természeti törvénnyel, az ellenállási joggal kapcsolatos korabeli diskurzusokat.[5] Ettől kezdve a magtörténet parabolává vált, Kohlhase alakja pedig az auerbachi értelemben vett prefigurává, akit az irodalom kiragadott a saját történelmi-politikai összefüggésrendszeréből, és a jövő árnyképéből (*umbra futurorum*) a jövő figurájává (*figura futurorum*) tett meg, hogy minden újabb irodalmi reinkarnációja[6] valami aktuálisra vagy valami jövőbeni értelmezendőre (a *veritas*ra) mutasson. A reálprófécia Hajnóczy fűtőjének esetében persze nem az evangéliumi értelemben vett végső igazságra utal, bár akad olyan értelmező, aki a hős kapcsán „profanizált Krisztus-motívumról" beszél.[7] Ugyanakkor, ha üdvtörténeti perspektíváról nem is, de költői igazságszolgáltatásról talán beszélhetünk *A fűtő* kapcsán, amelynek olvasójában a történet képes felkelteni a nussbaumi együttérzést,[8] és helyreállítani az öröknek tételezett erkölcsi értékrendet, még akkor is, ha az az elbeszélésben történetesen nem is állítódik helyre.

A másik szövegközi hálózatrendszer szálai nem a múltba és nem is a fikciós irodalom irányába mutatnak, inkább a „tényirodalomként" is aposztrofált kortárs szociográfiák, illetve olyan egyidejű, beszélt és írott, referenciális érdekeltségű szövegformák felé, amelyekkel a politika színterein, a bürokratikus eljárásokban vagy a Kádár-rendszer sajtótermékeiben találkozhattak a hetvenes évek Magyarországán élők. Ilyen *Fűtő*-intertextusokként azonosítja Nagy Tamás *Az elkülönítő* Hajnóczy által publikálásra szánt szövegegyüttesét, Csalog Zsolt 1981-ben megjelent munkásportréit[9] vagy azokat a Hajnóczy által megőrzött jegyzőkönyveket és határozatokat, amelyek a vele szemben lefolytatott igazságszolgáltatási és egyéb bürokratikus eljárásokban keletkeztek 1964, vagyis a „zászlóletépéses" ügy óta.[10] A felsorolt intertextusok és *A fűtő* elbeszélésmódjának összevetése rávilágít arra, hogy Hajnóczy ezúttal nem

5 „Az anakronizmusok szövegbeli jelenlétére utal továbbá, hogy Kleist – a feudális viszonyoktól idegen – ellenállási jogot boncolgatja, provokál, gyakori nála a többértelműség, a bizonytalan helyzetek („saját keblének ítélőszéke előtt még nem volt biztos benne, hogy ellenfelét valóban bűn terheli-e"), kedveli a paradoxonokat, szemléletét mindvégig áthatja az abszolút, „objektív" igazság megismerését tagadó kanti ismeretelmélet. Az effajta megközelítés egy XVI. századi krónikásra nem lehet jellemző, Kleist így szándékosan elidegenítő hatásokat alkalmaz, saját korának olvasóit ugyanúgy döntéshelyzetbe hozva – de legalábbis nyugtalanító kérdésekkel szembesítve –, ahogy a mindenkori olvasót is." Tóth Katinka, *A szocialista törvényesség „aranymérlegén". Költői igazságszolgáltatás az 1970-es évek német és magyar nyelvű Kohlhaas-parafrázisaiban = Iustitia emlékezik. Tanulmányok a „jog és irodalom" köréből*, szerk. Fekete Balázs – Molnár András, TKJTI, Budapest, 2020, 251–252.

6 Ilyen későbbi Kohlhaas-átirat például Sütő András *Egy lócsiszár virágvasárnapja* vagy Tasnádi István *Közellenség* című drámája, Edgar Lawrence Doctorow *Ragtime* vagy Márton László *Jacob Wunschwitz igaz története* című regénye, illetve Christoph Hein *Az új (szerencsésebb) Kohlhaas* című elbeszélése is.

7 L. Dömény Katalin, *Igazsága megszállottja.* A fűtő *című Hajnóczy-novella „ideo-logikus" dimenziója*, Életünk 1993/3–4., 227.

8 Vö. Martha C. Nussbaum, *Költői igazságszolgáltatás*, ford. Pápay György, MMA, Budapest, 2021, 33.

9 Csalog Zsolt, *A tengert akartam látni. Négy munkásportré*, Szépirodalmi, Budapest, 1981.

10 Vö. Nagy Tamás, *Egy arkangyal viszontagságai. Jog, irodalom, intertextualitás Hajnóczy Péter műveiben*, Gondolat, Budapest, 2018, 53–111.

pusztán (a legtöbb prózaművében amúgy is domináns) elbeszélt monológ vagy átélt beszéd narratív stratégiáját alkalmazza, hanem annak egy speciális, a hivatalos eljárásokban használatos változatát, a jegyzőkönyvek beszédmódját. A jegyzőkönyv a beszélt nyelv írásos feljegyzése, melyben egy névtelen jegyző (a 16. századi krónikás irodalmi „jogutódja") stiláris szempontból semleges, hivatalos nyelven, de a rendszerhez való szolidaritását különféle módokon mégis kifejezésre juttatva minden, az ügy szempontjából releváns részletet rögzít oly módon, hogy az egyes szám első személyű megnyilatkozásokat (vagyis a mimetikus részeket) egyes szám harmadik személyű, jelen idejű elbeszéléssé (diegézissé) alakítja át,[11] itt-ott szükség szerint megtartva és idézőjelekkel is markírozva az egyes megszólalók beszédének egyedi szóhasználatát, szólamaik frazeológiai sajátosságait. Az idézőjel használata egy rendőrségi kihallgatás vagy bírósági tárgyalás esetében a szó szerinti közlés szándékával mutat vissza az elhangzottakra, rejtett politikai utalásokat (pl. az eljárás vagy a rendszer diszfunkcióiról) a lejegyző szándéka szerint nem tartalmaz, elvárt mintaolvasója nem az utókor iróniára fogékony befogadója, hanem a hetvenes évek rendszerhű vagy megfélemlített magyar állampolgára. Ugyanakkor persze, s erre Nagy Tamás is utal,[12] az ironikus olvasat megjelenése nem szerzői intenció kérdése: a fikcionális effektusok ugyanúgy működésbe léphetnek a referenciális szövegek olvasatában, mint ahogy a fikcióba is beférkőzhetnek az említett, eredendően referenciálisnak gondolt szövegtípusok (mint a szociográfia vagy a jegyzőkönyv) narratív markerei.[13]

Az elbeszélés első, *A főgépész* című részében nemcsak a jegyzőkönyv beszédmódbeli sajátosságaira ismerhetünk rá, de a főgépész jegyzőkönyvszerűen megjelenített szólamában szóba is kerül az Országos Közegészségügyi Intézet főorvosának vizsgálatáról készült jegyzőkönyv. Az idézőjelbe tett szószerkezetek és félmondatok itt még a legtöbb esetben az ebből a jegyzőkönyvből vett szó szerinti idézetként hatnak, ami így az elbeszélésmód kicsinyítő tükreként tűnik fel.

Az elbeszélés második része *A főmérnök* címet viseli, ami jelzi, hogy Kolhász Mihály a védőitalüggyel kapcsolatos panaszát egyre magasabb fórumok elé terjeszti. A főmérnök ennek megfelelően már nem is a vizsgálatra, hanem annak politikai előzményére, a takarékosságra ösztönző törvényerejű rendeletre hivatkozik. A főmérnök által is említett „ésszerű takarékosság" szlogenje 1974 végén és 1975 elején, vagyis az elbeszélés feltételezett keletkezése idején, visszatérő fordulata volt az országos napilapok országgyűlési tudósításainak:

11 Kleist maga is az átélt beszéd narratív stratégiáját használta saját Kohlhaas-elbeszélésében. Írói módszere: a mellékmondatok halmozása, a kötőszavak sűrű ismétlése, a központozás és az idézőjelek következetlennek tűnő használata sértette a kortársak ízlését, s a későbbi német kiadások (egészen a kritikai kiadás megjelenéséig) igyekeztek „korrigálni" ezeket a „hibákat". Módosították a bekezdések számát, rövidebb mondatokká tördelték a szöveget, a függő beszédet dialógussá alakították át. Erről bővebben lásd Földényi, *I. m.*, 266.

12 Vö. Nagy, *I. m.*, 107–111.

13 A Hajnóczy Béla elsőrendű és Vászolyi Erik másodrendű vádlott ellen folyó perben, 1964. szeptember 30-án kelt jegyzőkönyvben is szerepelnek idézőjelbe tett vallomásrészletek: „Vászolyi részben attól tartva, hogy barátja italos állapotban a zászlóval esetleges további botrányt is csaphat, másrészt pedig nehogy meglássák Hajnóczy tettét és emiatt törjön ki a botrány, illetve »baja legyen« cselekménye miatt Hajnóczynak, elvette a tört nyelű zászlót Hajnóczytól és azt saját kabátja alá rejtette Vászolyi Erik." Idézi Nagy, *I. m.*, 102–103.

> Gazdaságunk belső tartalékainak feltárása és hasznosítása tekintetében rendkívül nagy a jelentősége az *ésszerű takarékosságnak*. El kell érnünk, hogy az energiával, az anyaggal, a pénzzel és az idővel való takarékosság a vezetők és a beosztottak a gazdálkodó és a költségvetési szervek munkájának *állandó* részévé, magatartásunk és cselekvésünk *normájává* váljék. Ne feledjük, hogy *amíg a pazarlás és eltűrése fegyelmezetlenségre ösztönöz és morálisan is kárt okoz, addig az ésszerű takarékosság megkövetelése fegyelmezett, öntudatos munkára sarkall.*[14]

A fenti idézet a *Népszava* 1974. december 20-i számában olvasható tudósításból való, amely az előző napi országgyűlés fontosabb felszólalásairól számol be, azokat foglalja össze kurziválva a felszólaló politikusok szó szerinti vagy nagyobb hangsúlyt érdemlő szavait. Egy két hónappal későbbi, az MSZMP Központi Bizottságának és Központi Ellenőrző Bizottságának utólagos, a rendelet bevezetésének rövidtávú konzekvenciáit tartalmazó beszámolójában a következőket olvashatjuk:

> Amint a kongresszusi irányelvek is aláhúzzák: „Átfogó és ésszerű takarékosságot kell megvalósítani a népgazdaság minden területén." A kétkedésre hajlamos olvasó, meglehet tovább lapoz, mondván, egy intézkedési terv a többi közül. Valóban: értéke azon múlik, hogy miként valósítják meg. [...] Jóllehet, e tervek – feltehetőleg megalapozott felmérések után, megvalósítható célokat tűzve maguk elé – immár elkészültek, mégsem árt megemlíteni: a hangsúly az ésszerű takarékosságon van. Azért szólunk erről, mert hellyel-közzel már rossz példák is hírlenek. Egyik városunk közhivatalában végigjárták az ódon épület zegzugos folyosóit, s kicsavarták a villanykörték jó részét. Egy fővárosi vállalatnál igazgatói rendelet született: az időszámlálásos telefonbeszélgetések bevezetésétől kezdve az elintézendők többségét „postai úton, levélben rendezzék le". S olyan központi fűtéses intézet is van, ahol oktalan intézkedés miatt dideregtek a dolgozók. Az ésszerű takarékosság nem ezt jelenti.[15]

A már bevezetett törvényerejű rendelet következményeit tárgyaló '75-ös újságcikk érdekessége, hogy különböző vidéki és fővárosi példákon keresztül mutatja be „az ésszerű takarékosság" követelményének ésszerűtlen túlhajtását, vagyis a túlbuzgóságból fakadó „rossz példákat". A vidéki közhivatal ódon épületének zegzugos folyosóin kicsavart villanykörtékről, a fővárosi vállalat időszámlálásos telefonbeszélgetéseiről vagy a központi fűtéses intézetben az oktalan intézkedések hatására didergő dolgozókról szóló szövegrészek a korabeli újságolvasók okítására szolgáló, rövid példabeszédekként hatnak, melyek egy „nagyobb igazság" megsejtetésének hermeneutikai szándékával kerültek a cikkbe. A rossz gyakorlat példázatos bemutatásával, amely nem más, mint az olvasóval történő cinkos összekacsintás (akárcsak a főmérnök Kolhászra villantott szeme Hajnóczynál), a cél az „ésszerű takarékosság"

14 *Eredményes év után új, nagyobb feladatok,* Népszava 1974. 12. 20., 5. (kiem. az eredetiben)
15 *Tervezett takarékosság,* Magyar Hírlap 1975. febr. 27., 1.

valódi értelmének feltárása, amely nem egyéb, mint a kis kelet-európai abszurd egy tipikusnak mondható esete: „A pazarlás ellen lépünk fel. Ám a pazarlás – és éppen ez az intézkedési tervek mércéje – gyakran nem kézzelfogható. Nemcsak az a pazarlás ugyanis, ha világosabb vagy melegebb van egy munkahelyen az indokoltnál; sokkal inkább, ha észrevétlenek maradnak a megtakarításhoz vezető, rejtett lehetőségek."[16] A rejtett lehetőségek láthatóvá tételének paradox elvárása tökéletes inverze, de ilyen értelemben párja is a szocialista államberendezkedést mintázó üzemi hierarchia Kolhásszal szembeni elvárásának, hiszen a gyár hipokrita káderei azt várják a fűtőtől, hogy hunyjon szemet az őt ért, de a számukra is nyilvánvaló igazságtalanság felett.

Visszatérve a korabeli tudósításokra jellemző témákat, sajtónyelvi fordulatokat és tipográfiai megoldásokat is integráló elbeszélésre, megfigyelhető, hogy a kurziválást *A fűtő*ben csak néhány esetben alkalmazza Hajnóczy, de – hasonlóan a *Népszava* korábban idézett beszámolójához – nála is a hangsúlyokkal ellátott előrevetítés eszköze („*Egyelőre* kér és könyörög!" 51.). Ezzel szemben az idézőjel többféle funkciót is betölt az elbeszélésben. A szó szerinti idézés mellett, illetve azt kiegészítendő, az irónia vagy az ironikus intonáció jelölőjeként is azonosítható, amely helyenként a cselekményen belül,[17] de legtöbbször azon kívül, a szöveg és a szövegszándék feltételezte mintaolvasó között értelmeződik. Hiszen hogyan is lehetne iróniamentesen értelmezni a hetvenes évek Magyarországán a polgári jog és perrendtartás egyik hagyományos (a római jogból származtatott) alapelvét, a jóhiszeműséget, amelynek Kolhász Mihály nem pusztán képviselője, de egyfajta posztmodern allegóriája, emberi alakban való megtestesülése? A rendszerrel, illetve a rendszer eljárásainak és döntéseinek (törvényerejű rendelet, vizsgálat, üzemi utasítás) jogszerűségével és igazságosságával kapcsolatos, társadalmi szintű szkepszis nem hagy teret a jóhiszeműségnek, képviselőjét (de vélelmezőjét is[18]) fenyegető veszélynek vagy elmeháborodottnak tartja, vagyis a sértett igazságérzetű, mégis jóhiszemű fűtő puszta létezése, a karakter feltámasztása maga is ironikus gesztus. (Persze – tehetjük hozzá zárójelben – melyik korban ne volna az?) Ezt a hatást csak fokozza, hogy megnyilatkozásait az elbeszélő nem egyenes beszédként, hanem a jegyzőkönyv műfajának megfelelően nyelvtani és szemantikai értelemben is átírt formában közvetíti, s így végső soron sosem tudjuk meg, hogy ténylegesen mit is mondhatott, szó szerint hogyan is hangzott a fűtő panasza a különböző üzemi és családi fórumok előtt.

A Kádár-rendszerben anakronisztikusnak vagy okafogyottnak tetsző jóhiszeműség jogi alapelvét képviselő, teljes mértékben jogfosztott karakter színre léptetése tehát már önmagában is egy ironikus olvasat forrása lehet. A jegyzőkönyvszerű elbeszéléstechnika ezt a karaktert megfosztja saját nyelvétől, és helyette egy bürokráciában jártas, a hivatali sablonnyelvet magabiztosan használó figurát állít elénk, akinek – s ez már kevésbé jellemző a korabeli jegyzőkönyvek narratívájára – a metanyelvi és egyéb gesztusairól (torokköszörülés, arcának kivörösödése, szellentés) is tudósít az elbeszélő, sőt, a *Családom van!* című fejezetben a szellentés hangeffektusát idézőjelben,

16 *Uo.*

17 „Tudjuk mi azt, hogy azt a védőitalt, amit a sarki kocsmában mérnek, ezentúl sem fogják maguktól megtagadni!" (51.)

18 Az elbeszélés hőse *A főmérnök* című fejezetben az üzemi vizsgálat eredményét „nyilvánvaló és jóhiszemű tévedésnek" (50.) nevezi.

mintegy szó szerint is közli („tru-uuu! tru-uuu!" 53.), fokozva ezzel a már az elbeszélés kezdetén is érzékelhető groteszk hatást, amely a karakter társadalmi helyzetének és a hozzá társított beszédmódnak a feszültségéből adódott.

A jegyzőkönyv-narratíva az említett fejezetben egy időre megszakad, ám bizonyos elemei (pl. az idézőjelbe tett félmondatok) ebben a részben is szerepelnek. A fűtő feleségének látomása, amely groteszk módon a szellentés következtében lép működésbe, illetve vetül ki, az elbeszélt monológ, a tudatáramtechnika és a pszichonarráció egyfajta kevert változata. A hang egyes szám harmadik személyben tudósít a lakástűzről, illetve az asszony és a férfi utcai vonulásáról. A cselekmény belső nézőpontból közvetített elbeszélése egyetlen, másfél oldalas körmondatba sűrűsödik, amelybe időnként a férfi szólamának „tavaszváró" és a nő szólamának méltatlankodó idézetei ékelődnek be. A fantasztikumba hajló látomás különféle, kronotopikus és tudati határátlépéseket visz színre. A házaspár sétája a lángokban álló szobából a fagyos januári utcára, a tűzből a télbe vezet, amit a látomás elején olvasható hasonlat vetít előre: „a tűzben fehér papírlapok lebegtek, mint mikor hó esik a tenger alatt" (53.). Sétájuk közben a nő képes meghallani, amit férje magában beszél, sőt a jövőről is van valamiféle homályos sejtése, amelyet az elbeszélő (olyan pszichonarratív közbevetésekkel, mint, hogy „de ezt most nem tudja még", „de ezt most semmiképp nem tudhatja" – 53.) időről időre visszaprivatizál tőle.

Az olvasói szereplehetőségek és a narráció kérdéséről áttérve a pénz motívumára, érdemes egy mondat erejéig ismét felidéznünk a kleisti pretextust, és megvizsgálnunk a lókereskedőt és a fűtőt ért jogsérelem körülményeit és mértékét. Kleist Kohlhaasa, aki a tronkai Vencel birtokához érve nem tud passzust mutatni az újonnan (s amúgy törvénytelenül) létesített határ átlépéséhez, két (összesen harminc aranyat érő) lovat hagy zálogban Vencel kastélyában, de miután hazatérve értesül szolgája, Herse bántalmazásáról, perre viszi az ügyet. Annak érdekében, hogy az igazságérzetén esett csorbát jogi útra terelhesse, sérelmét konkrétumokra redukálja: követeli a lovak feltáplálását, Herse garasait és kezelési költségét. Először kérvényekkel próbál érvényt szerezni igazának, s mikor törvényes úton nem ér célt, az önbíráskodás útjára lép, szuverénként hozza létre önmagát. Pusztító arkangyallá változik át, aki városokat gyújt fel és ártatlanokat mészárol le. Hogy ezt megtehesse, minden ingó és ingatlan vagyonát pénzzé kell tennie, amihez mérten korábbi vesztesége elenyészőnek tűnik.

A kár, ami Hajnóczy fűtőjét éri, anyagi értelemben szintén igen csekély (napi fél liter tej). Kolhász panaszhadjárata, „kiáltványa" és utcai akciói azt a benyomást keltik környezetében, hogy a reakció mértéke nincs arányban az elszenvedett veszteséggel. A többiek mércéje – Kleistnél és Hajnóczynál egyaránt – majdnem minden esetben anyagi természetű. A kérdés csak az: van-e ára az igazságnak?

Török Ervin Kleist *Kohlhaas*át elemző, kiváló tanulmánya[19] szerint téves feltételezés azt hinni, hogy „Kohlhaas saját apró-cseprő ügyei nem válthatnak át a politika dimenziójába. [...] Sőt éppen ez a feltétlen ragaszkodás ezekhez az apró-cseprő »dol-

19 Török Ervin, *Az erőszak határai. Heinrich von Kleist:* Kohlhaas Mihály = *A forradalom ígérete? Történelmi és nyelvi események kereszteződései*, szerk. Bónus Tibor – Lőrincz Csongor – Szirák Péter, Ráció, Budapest, 2014, 241–271.

gokhoz« mint »képekhez« az, ami cselekvését tulajdonképpeni politikai cselekvéssé változtatja."[20] Az igazságérzet kibillenését kiváltó ok, amelyből a jogi procedúrában a sértett jogsérelmét kifejező konkrét követelés válik, lehet bármilyen jelentéktelen, ha megtérítése törvényes úton nem lehetséges, mert a törvény képviselői – önös érdekből – ezt elhárítják vagy a követelést figyelmen kívül hagyják, éppen akkor tud megmutatkozni ennek a jelentéktelennek tűnő kárnak az igazi hordereje, a szimbolikus volta. Hiszen a két ló vagy a fél liter tej valójában nem váltható át, nem fejezhető ki anyagiakban, ezek az ember igazságérzetén esett kár jelképes kifejezői (Török Ervin szavával: „képei"), igazság és jog egymást fedésének zálogai, melyeket ha a hatalom nem szolgáltat vissza, vagyis ha nem biztosít jogvédelmet az egyes embernek, kockáztatja, hogy az egyén szuverénné, saját védelmezőjévé teszi meg magát, és egyedül próbál meg – ha kell, erőszak árán is – érvényt szerezni igazának.

A szocialista törvényesség, vagyis *A fűtő* világában az igazságért folytatott egyéni küzdelem eleve kudarcra ítélt. Kilátástalan voltát nemcsak az mutatja, hogy a fűtő társak nélkül, mindenki ellenében kívánna szembeszállni egy arctalan hatalommal, míg elődje, Kleist lókereskedője tudja, kik ellen küzd csapatai élén, de az is, hogy míg Michael Kohlhaas hitvese részt vállal ura harcában, addig Kolhász Mihály felesége rögtön a konfliktus elején kioktatja, majd magára hagyja a férjét. A konkrét ellenség és társ nélküli hadakozás abszurditását talán mégis a konkrét jogsérelem mértéke, látszólagos csekélysége teremti meg, hiszen a fél liter tej megvonását Kolhász – aki nem hiszi, hogy kétfajta igazság létezik, kicsi és nagy – „az emberi faj elleni merényletnek" (59.) tekinti.

A közösség, amely Kleist és Hajnóczy műveiben körülveszi a történet hősét, nem érti ezt a jelképiséget, az igazságnak mint szabadságszimbólumnak a beárazhatatlanságát, ezért csak pénzben tudja kifejezni, hogy mit jelent számára Kohlhaas/Kolhász „ügye". *A fűtő* főgépésze a védőitalügyet apró-cseprő ügynek aposztrofálja, és a tej megvonását az egészségügyi vizsgálat ésszerű következményeként interpretálja. A főmérnök azzal érvel, hogy a „védőitalügyben foganatosított intézkedés egy nagyszabású és hosszú távra érvényes, a legapróbb részletre is kiterjedő takarékossági program része" (50.), s hogy a „juttatást", ahogy ő nevezi a fél liter tejet, ennek keretében vonták meg a dolgozóktól. A takarékosság mint a közösség javát szolgáló, de az egyén szintjén (is) megvalósítandó eszme legitimizáló szándékával szemben Kolhász az emberi méltóság eszméjét hozza fel érvként, és a védőital ebben játszott jelképes szerepére hívja fel a főmérnök figyelmét: „Hiszen a »védőital«, a mindennap kiosztott fél liter tej éppen a »tűrhetetlen helyzetben való helytállás jelképes elismerése volt« – mi ellen védhetett a »védőital«, ha nem az embertelen munka okozta izzó gyűlölet ellen?" (52.).

Kolhász felesége férje sérelmét mint a családot érintő anyagi veszteséget fogja fel, s bár „apró veszteségnek" (52.) nevezi, követeli Kolhásztól, hogy vagy szerezze vissza, vagy kérjen fizetésemelést, „hogy »megtérüljön a kár«, s ha megtagadnák, Kolhász Mihály keressen olyan munkahelyet, ahol megbecsülik, hogy pénz álljon a házhoz" (52.). Miután Kolhász bejelenti, hogy kilépett a gyárból, az asszony a szemére veti, hogy „ilyet csak egy beteg ember tehet *fél liter tej* miatt" (56.), majd bejelenti, hogy haladéktalanul elutazik az anyjához. Kolhász válaszul a bejelentésre „lemond

20 *Uo.*, 259.

arról az összegről a felesége és kisfia javára, amelyet »hétévi együttélés alatt megtakarítottak«; [...] »nem a törvény, hanem az önmagában élő igazságérzet nevében«, s kész ezt a »lemondást bármikor, tanúk előtt írásba foglalni«" (57.). A nő nem vár el efféle hivatalos igazolást, de mielőtt a fiát és a családi takarékkönyvet magához véve elhagyná a férjét, még megvádolja hűtlenséggel, csak hogy valamiféle ésszerű magyarázatot találjon Kolhász viselkedésére.

A szakszervezeti bizalmi hallgatása fejében „bérének nem is jelentéktelen összeggel való emelését" (55.) helyezi kilátásba, s ezt a korrupt ajánlatot „szükséges intézkedésként" kész a munkaügyi osztállyal is jóváhagyatni, ha a fűtő megígéri, hogy „nem kürtöli szét" a gyárban a történteket (56.). Kolhász a beszélgetés közben „hosszan, harsogva" kifújja az orrát, ami az arkangyallá válás szignáljának, a harsona megfújásának a groteszk megismétléseként is értelmezhető, majd bejelenti, hogy kilép a gyárból (jelképesen a regnáló törvények hatásköre alól), de „addig nem nyugszik, míg az ügyet »kielégítő módon le nem zárják, és az igazságtalan döntést hozó személyeket felelősségre nem vonják tettükért«" (56.).

A felelősségre vonás lehetséges módjairól ezek után az ügyvédnél érdeklődik, aki arról tájékoztatja, hogy jogorvoslatra nincs mód, felesleges és ésszerűtlen dolog felelősöket keresni egy törvényerejű rendelet végrehajtói között, s hogy ennek okán ügyének jogi képviseletét nem vállalhatja. Hangsúlyozza, hogy fél liter tej kapcsán pert indítani, felveti az elmeháborodottság kérdését, s véleményét – hogy a fűtő is megértse – egy rövid példával illusztrálja: „»Semmilyen törvény nem írja elő«, mosolyodott el az ügyvéd, »hogy az állampolgárok kötelesek cipőt viselni, de ha valaki kapná magát és mezítláb járkálna az utcán, hogy a mezítláb járáshoz való jogát gyakorolja, annak az embernek az ép eszében joggal kételkedhetünk«" (58.).

Érdekes, hogy míg Kleist Kohlhaasa, belátva a jogi út sikertelenségét, csapatot gyűjt maga köré, akiknek többsége, „e mindennemű gaztettre készenálló söpredék"[21] puszta érdekből, a büntetlen fosztogatás reményében áll be a lócsiszár „hadseregébe", vagyis hasznot húznak az igaz ügy képviselőjének lázadásából, addig Kolhászt, akinek nincs semmilyen csapata, aki „az emberi faj felelős megbízottjaként" egyedül képviseli az „egy és oszthatatlan igazságot", a gyári káderek arra biztatják, hogy húzzon hasznot saját, egyre magasabb fórumokig felterjesztett ügyéből. Fordítsa a maga hasznára azt, hogy bizonyos szinteken már tudnak az ügyéről, fogadja el a felkínált fizetésemelést, és tűrje tovább némán az embertelen munkakörülményeket, vagy legalább kerülje el a „tébolydát" azzal, hogy csendben marad.

De nemcsak ezt, vagyis a „támogatók" szerepét fordítja – a pretextussal összevetve – a visszájára Hajnóczy, hanem – ahogy arra korábban már utaltam – a feleség szerepét is, sőt a levélírás gesztusát is, amennyiben Kleist kisregényében a címzettekhez eljutnak Kohlhaas kiáltványai, sőt Luther Márton maga is levelet ír a lócsiszárnak, *A fűtő* abszurd világában azonban Kolhász eleve olyan autoritásoknak címzi kiáltványát, akiktől nem remélhet választ. A bűnösök (a főgépész, a főmérnök és a szakszervezeti bizalmi) – akárcsak Vencel Kleist kisregényében – néven nevezetnek a kiáltványban, de az ellenük hozott ítélet végrehajtásának módjával kapcsolatban Kolhász – a jegyzőkönyvszerű elbeszélés szerint – kiköti, hogy „élettel nem

21 Heinrich von Kleist, *Kohlhaas Mihály*, ford. Márton László = Uő, *Elbeszélések*, Jelenkor, Pécs, 2001, 58.

fizethetnek", sem a magukéval, sem máséval, vagyis eleve jelzi, hogy az igazságnak nemcsak a pénz, de az emberélet sem lehet az ellenértéke. Talán ez a felismerés is az oka, hogy nem sokkal később egy, a szellentéshez hasonló groteszk gesztussal, nyelve kiöltésével a reménytelen ellenállás szimbólumának számító, Jan Palach 1969-es akciójára emlékeztető önégetéstől is eláll. A groteszk hatást csak fokozza, hogy a jegyzőkönyvszerű narratíva a maga hivatalos nyelvén olyan, az akciót megelőző lényegtelen eseményekről is beszámol, mint amilyen a kiálló szőrszálak körömollóval való akkurátus kivagdosása az orrból, vagy arról a körülményről, hogy az önégetésre kiválasztott hely teljesen néptelen, így, ha akcióját véghez is vitte volna Kolhász, a hősies tett mögötti szándék akkor sem lett volna rekonstruálható, mivel előzetesen elégette azt az öt megcímzett borítékot, amelyekbe a kiáltvány példányait tette.

Az elbeszélés utolsó, *Jázminok* című részében a jegyzőkönyvező hang arról számol be, hogy Kolhász Mihály visszatért a gyárba, ahol „»ügyét« bizonyos elnéző jóindulattal kezelték" (60.), elfogadták bocsánatkérését, és újabb ígéretet tettek bérének emelésére. Felesége is hazatért hozzá, aki az eltelt idő alatt egy fillért sem költött el a megtakarított pénzből. Kolhász egyszemélyes lázadása, igazságért folytatott békés harca ennek ellenére nem ér véget: szimbolikus tetté alakul át. A feleség egykori látomása megismétlődik: a magában motyogó Kolhász a téli hidegben, kiskabátban, vacogva járja a néptelen utcákat, hogy testével melegítse fel a levegőt, idézze elő a tavaszt. Motyogása az elbeszélés egyetlen egyes szám első személyű megnyilatkozása,[22] mely a „harmattól nehéz jázminágak" költői képével kiegészülve a líraiság örök jelenébe futtatja bele az elbeszélés zárlatát.

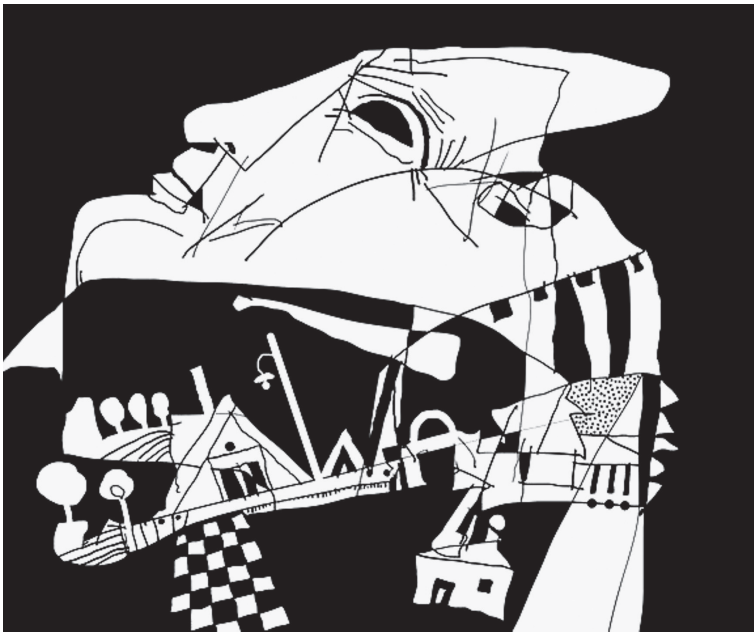

22 „A testemmel melegítem föl a levegőt, ezt a meleget észreveszik a fecskék, a bokrok meg a fák, és korábban köszönt ránk a tavasz." (61.)